

ID – Memory Puzzle

Kovács Éva (szerk.): Tükörszilánkok. Kádár-korszakok a személyes emlékezetben.

MTA Szociológiai Kutatóintézet – 1956-os Intézet, Budapest, 2008. 348 oldal.

A 2008-ban megjelent *Tükörszilánkok* című kötet komoly úrtöltött be a hazai emlékezetkutatásban. Kovács Éva szerkesztő Vajda Júliával közösen kitalált koncepciója, és diákjaik segítségével megvalósult projektje az emlékezettel ugyanis nem csak elméleti szinten foglalkozik, hanem egy kidolgozott kutatási módszert ültet át a gyakorlatba. A szerzők szándékuk szerint nem a Kádár-korszakot kívánták rekonstruálni, hanem a biografikus emlékezet vizsgálatával szerettek volna hozzájárulni az említett időszak megismeréséhez. Céljuk nem az egyéni életutak öncélú bemutatása volt, hanem az emlékezési mechanizmusokat próbálták felderíteni, esetlegesen felbukkanó sémákat, egyezőségeket kerestek, alapot adva bizonyos módszertani kérdések tisztázásához.

A kutatók olyan személyekkel vették fel a kapcsolatot, akik számára a rendszerváltás meghatározó „sorseseemény”¹ lehetett, így esett választásuk a *jelenben* relevánsan működő, különböző kisebbségi csoportok tagjaira, akiknél egyéni és csoportidentitásuk átgondolásában szerepet játszhatott az 1980-as években meginduló, 1989 után pedig egyre jobban kiteljesedő politikai, társadalmi átalakulás, intézményi átszerveződés. Svábok, szerbek, horvátok, szlovákok, zsidók, cigányok, hajléktalanok képviselőit, korábbi arisztokraták leszármazottait (*Tónusok*), kontrollcsoportként pedig az elmúlt rendszer kádereit (*Árnyékok*), valamint „disszidenseket” (*Visszatükröződések*) szólaltat meg a kötet három fejezetbe rendezett kilenc tanulmánya, amelyek szerzői mintegy száz interjúból válogattak, hogy magyarázatot keressenek egyes társadalmi jelenségekre. Nem egyszerű feladat. A személyes interakciók során a kutató szembesül az emlékezés, az individuális és a kollektív emlékezet eltérő jellegével, határaival, az emlékezetkonstrukciók változásaival, valamint azzal, hogy a múlttal való szembenézés sokszor kellemetlen is lehet, vagy egyenesen nemkívánatos. A múlt egyes eseményeinek feltárása függ az egyén saját élettörténetéhez, közegének a múlt egyes jelenségeihez való viszonyulásától, egy adott csoportban, a társadalomban betöltött helyzetétől. A társadalom folyamatos mitizáló, vagy demitizáló gyakorlatainak segítségével alakítja jelenét, múlttal való kapcsolatát, ezáltal nyer létjogosultságot, teremt folyamatosságot történetiségében. Az ego ehhez a folyamatosan változó, mégis konstans közeghez alkalmazkodva jelöli ki pozícióját a *mában*, éppen ezért a múlt mindig konstrukció, individuális és kollektív szinten egyaránt.

¹ Vö. Tengelyi 1998: 43.

A szintetizálás, a „gyászmunka”, avagy az alkalmazkodás során az emlékezet megpróbálja szelektálni a múlt visszasságait, megkérdőjelezni a múltbeli történeket. Az *én* annak megfelelően formálja át életútját, hogy saját kognitív sémái szerint, emocionálisan s a társadalom tagjaként múltjának melyik részét kívánja eltemetni, illetve melyiket szeretné abból kiemelni, kidomborítani, vagy adaptálni.

A 20. század társadalomtudományi diskurzusaiban élesen megjelenik az a megállapítás, amely szerint a *történelem* és az *emlékezés* fogalma szemben áll egymással. Halbwachs szerint az emlékezés több mint a történelem. A történelem ugyanis halott, míg az emlékezés élő, érzelmekkel telített. A történelem egyfajta folyamatosságot feltételez, és ennek megfelelően konstruálódik. A történeti visszaemlékezést befolyásolja az, miként gondolkodunk a jelenről, vagyis erősen hat rá az éppen aktuális társadalmi és politikai magatartás.² Az érdekek és az érdeklődés területei, a tudományos élet divatos paradigmái már eredendően meghatározzák választásainkat (ami a kutatási témát illeti) és azt, hogy miként gondolkodjunk az adott tárgyról, hogyan rekonstruáljuk a történelmi folyamatokat. Ilyen értelemben lehet a Kádár-korszak jelenleg divatos, feldolgozásra váró téma, mert „velünk élő múlt” (10), a kommunikatív emlékezet része, politikai viták színtere, híd vagy aknamező generációk és korszakok között. Fontos lenne tehát a társadalom és az egyén életútjának folyamatossá tétele a széthullott nemzeti identitások újrateremtésében, az identitás újrafogalmazása, a könnyelmű ítélkezés és a tudatlanságból fakadó gyűlölködés visszaszorítása, mert a diskurzív kereteket az észlelés és az értelmezés kulturális mintázatai és szabályai teremtik meg.³ Ezt vették észre a kötet szerzői és rajtuk kívül még sok más kutató is az elmúlt években. Kovács Évát idézve: „Emlékeinek felidézésében [...] elbizonytalaníthatja, sőt ki is zökkenheti a szelfet, ha úgy éli meg, hogy az adott kultúrában elfogadott metanarratívák vagy diskurzív keretek nem hozhatók megnyugtató összhangba saját emlékéanyagával, nem tud azonosulni egyikkel sem. [...] minél közelebbi múltra vonatkoznak e diskurzív keretek, annál nagyobb nehézségeket okoz a személyes élettörténethez illesztésük.” (21–22.)

A mikrotörténelemek a makrotörténelem részei, olyan szegmenseit világíthatják meg annak, amely nem körvonalazódhat a történelmi események olyan leírása során, amely csak a tömegesen, átlagosan előforduló jellemzőkre figyel. A mikrotörténelemre is érvényesek azonban azok a megállapítások, amelyek a nagy, nemzeti elbeszélésre, miszerint az identitás folytonos újrafogalmazásának értelmében alakul, így tagadja, vagy helyezi előtérbe a múltban történeteket. „A múlt sohasem bújlik el, sohasem halott. Amikor mégis eltűnik a láthatárról, megbújik egy sarokban és arra vár, hogy mikor üt az órája.”⁴ A kötet szerzői pontosan a mikrotörténelemben való megbújás folyamatát, és a makrotörténelemben való nyilvános megjelenés, „előbújás” körülményeit és következményeit vizsgálják. Az, hogy a múlt bizonyos eseményei mikor válnak nyitottá, attól függ,

² Halbwachs 2000.

³ Vö. Kovács 2006: 21.

⁴ Robin 2004.

hogyan az adott csoport vagy társadalom miként azonosul a múlt egyes jelenségeivel, milyen választások és szimbolikus körülmények határozzák meg a jelenben folyó elbeszéléseket. A társadalomnak szüksége van mítoszokra, amelyekkel alakítja a jelent, és mitikus hősökre, amelyekkel azonosulni tud, hogy meghatározza gyökereit, létjogosultságot nyerjen, egyfajta állandóságot, folyamatosságot teremtsen történetiségében. Ezért tekinthetjük a múltat mindig konstrukciónak – mikro- és makroszinten egyaránt. Az egyéneken áll, hogyan vesz részt (vagy nem vesz részt) az éppen aktuális „párbeszéd(ek)ben”.

A múlttal való szembenézés nem mindig egyértelmű, fájdalmas vagy éppen szégyenletes is lehet. A feloldozás lehet amnesztia, de beszélhetünk elévülésről is. A „gyászmunka” során analizálni kell az emlékeket. Ez a feldolgozási folyamat indult el az utóbbi két évtizedben Magyarországon és a többi, hajdan szovjet fennhatóság alatt lévő országban is. A társadalmi emlékezet próbálja elfelejteni a jelenben bűnösnek minősített múlt visszásságait, s azzal együtt sokszor eredményeit is. A felejtés után a számonkérés időszaka következik, amikor megkérdőjeleződik minden múltbeli történés, és minden, a múltra vonatkozó állítás az aktuális hatalom részéről. Ezek után jöhet csak el a múlt értékeinek felmutatása, a múlt viszonylag objektív megítélése, amikor az új értékek már beivódnak a mindennapi életgyakorlatokba. A feldolgozás hazánkban 2000 után vált intenzívebbé, amikor mind több, a Kádár-korszakkal foglalkozó történelmi, szociológiai, művészettörténeti, kulturális antropológiai és szépirodalmi mű jelent meg, de elszaporodott a „hivatkozó” művészeti alkotások száma is.⁵

Lévi-Strauss sematikus *hideg és forró* emlékezés fogalmát Bronislaw Baczko és Jan Assmann fejlesztette tovább, Assmann értelmezéséhez kapcsolódva Kovács Éva is utal arra (11), hogy a társadalom *forró* emlékezetének időszakában emlékezik az *elkobzott* múltra. E kategorizálás szerint az elmúlt időszakra a *hideg* emlékezet volt jellemző, egyfajta *hibernált*, múlt nélküli állapot. Ebből alakították ki később a *kommunikatív* és a *megszilárdult* emlékezet fogalmait. A kommunikatív emlékezet, mint a szemtanú emlékezte, az emlékezetforma létrehozója, a múltat idézi fel, ezáltal részt vesz a közbeszédben, a megszilárdult emlékezet ellenben a mítoszok, a történelmi elbeszélés, a tradíciók terepe.⁶

Amikor megtörik a jég, és a társadalom szembesül feledésének állapotával, traumatikus hatás éri. A rendszerváltás utáni kommunikáció hangsúlyos elemeként is a totalitarizmus vádja jelenik meg, a teljes szakítás igénye a diktatúrával, annak intézményeivel és kiszolgálóival szemben. A kollektív tudás mindig bizonyos értelemmel ruhazza fel a történeteket, ezért a befogadónak rendelkeznie kell egyfajta felkészültséggel, hogy értelmezni tudja az eseményeket.

A kötet szerzői, hiába próbálták munkájukat módszertani megalapozottsággal elkészíteni, pontosan az imént felvázolt nehézségekbe futottak bele.

⁵ Többek között: Valuch 2001, 2005, 2006; Esterházy 2002; Knoll (összeáll.) 2002; Aknai – Rényi (vál.) 2003; Rainer M. 2003; György 2005, 2011; Kisantal – Menyhért (szerk.) 2005; Moldova 2006; András 2009; Horváth 2009; Gervai 2010; Spiró 2010.

⁶ Dombrádi 2004: 53; illetve Assmann 1999; Lévi-Strauss 2003.

Gervai András az *Élet és Irodalomban* megjelent kritikájában⁷ például több ponton kétségbe vonja a koncepció reprezentatív mivoltát, hitelességét. Szerinte az alanyokat politikai alapokon működő intézményeken keresztül találták meg a szerzők, vagyis a jelen egy bizonyos aspektusából láttatják a közösségeket. Takács Tibor is felveti, hogy a megszólaltatott csoportok tagjai, és ez az egész társadalomról elmondható, a múltban a mai formájukban nem léteztek, ezért nem biztos, hogy „a kutatás szempontjából inkább releváns a »sváb«, a »szlovák« vagy a »zsidó«, mint a kisiparos, a bolti eladó vagy [...] a »munkás« és a »paraszt«.”⁸ Vagyis, felmerül a kérdés, hogy szükség volt-e szelektálására. Ezen túl rámutat: „A »kiszolgálók« elkülönítésének háttérében egy olyasfajta felfogás húzódik, amely a »rendszert« mereven elválasztja a »társadalomtól«, előbbi egy adott, befejezett, lezárt valaminek tartva, amely a (szintén adott) társadalom szempontjából külsődleges, kívülről ráerőltetett valami, amelyet az emberek vagy elszenvednek, vagy kiszolgálják.”⁹ Mindkét kritikus azon a véleményen van, hogy a választott interjúk, vagy ellentmondásos mivoltukban, vagy pedig hasonlóságukban, a tanulmányírók hipotéziseinek bizonyítását hivatottak szolgálni.

Többekben – nem csupán Gervaiban, hanem például Murai Andrásban,¹⁰ vagy bennem is – hiányérzetet kelt, hogy az interjúk nem kerültek teljes terjedelmükben közlésre. A szöveganyagok teljes publikálása természetesen okozott volna terjedelmi nehézségeket, ezzel azonban megakadályozható lett volna, hogy az önkényesség vádjával illessék a *Tükörszilánkok* létrehozóit.¹¹ Maga a szerkesztő, Kovács Éva is leírja ezzel kapcsolatos dilemmáit bevezető tanulmányában. „A szerkesztés az élettörténeti interjú halála. A szerkesztés ugyanis fenomenológiai értelemben maga is elemzési lépés [...]. Még fájdalmasabb olyan esetekkel szembesülni, amelyeknél sejtethető, hogy az interjú maga élettörténeti elbeszélést hozott létre, amelyet azonban a kutató-szerkesztő külsődleges szempontok alapján feldarabolt és tematikus csoportokba szervezett, hogy aztán nem az élettörténeti szemlélet alapján megfogalmazott – azaz külsődleges – szociológiai felvetéseit e kiragadott részekkel szemléltesse. [...] E kötet tehát több és kevesebb is a korábbi publikációknál. Több, mert elemzéseket közöl, viszont kevesebb, mert a teljes interjúkat még szerkesztett formában sem tartalmazza.” (33.) Ugyanakkor megjegyzi, hogy az interjúk elérhetőek a kutatók számára, csak arról nem tájékoztat, hogy hol.

Az egyes tanulmányok szerzői, bár a Kovács Éva által kidolgozott sémákat alkalmazták az interjúkészítések alkalmával, nem minden esetben tűnnek felkészültnek saját témájukkal kapcsolatban. Különösen érződik a bizonytalanság Füleki Katalin írásán, aki valójában alig érinti a szlovák nemzetiségi kér-

⁷ Gervai 2008.

⁸ Takács 2009.

⁹ Takács 2009.

¹⁰ Murai 2008.

¹¹ CD-melléklet, vagy bárki számára hozzáférhető elektronikus adatbázis létrehozásával ki lehetett volna elégíteni a téma iránt komolyabban érdeklődők igényeit.

dés jellegzetességeit, a szlovák identitás jelenlegi formáit, közegeit, holott több észak-magyarországi településen élnek mind a mai napig a nemzeti hagyományok, amelyek reprezentatív módon is kifejeződnek a vizsgált kisebbség rítusában, életmódjában. Füleki főként a tévesztetés következményeit taglalja a szlovák identitásukat szinte teljesen elveszített, „többgenerációs” férfiak esetén keresztül, az elbeszélők azonban lehetnének bármely más nemzetiségi csoport képviselői is. A tanulmány érdekessége, hogy rámutat arra a jelenségre, miszerint bizonyos kisebbségi csoportok manapság már egyáltalán nem tartják fontosnak hagyományaik ápolását, kisebbségi létük hangsúlyozását. Esetükben tehát a magyar társadalomba való betagozódásról, asszimilációról beszélhetünk, ami a Kádár-rendszer kisebbségpolitikájának legfőbb célja volt. Ez azonban nem minden esetben van így, aminek artikulálnia kellett volna az írásban, legalább említés szintjén. Ezen túl, konkrét példával igazolva, a szerző nem tért ki az ipari és a mezőgazdasági szektorban elhelyezkedő szlovák betelepültek/betelepítettek sorsának különbségeire sem.

Az etnikai csoportok nem statikusan léteznek, időben, térben folyamatosan változó entitások. Az elbeszélők mégis ugyanúgy adódnak, nem konstruálnak tekintik azokat, mint a Kádár-korszakot, hogy valamiféle objektív múlthoz mérhessék a jelent, ezért gyakran képtelenek bemutatni, mennyire másként élhetik meg az egy közösséghez tartozók nemzeti, etnikai identitásukat. Ez kiváltképp érezhető Vajda Júlia és Neumann Eszter írásán, akik a zsidóság fogalmának szűkített értelmezésével kerülnek meg, hogy foglalkozniuk kelljen azzal, „mennyire különböző módon élhető és tapasztalható meg és építhető fel a zsidó én”.¹² Az emlékezetkonstrukciók stratégiai jellegére csak Zombory Máté tér ki a lokális gyakorlatokat állítva középpontba, rámutatva, hogy a többszörös énonomosság megteremtésében szilárd pontot jelenthet például az élőhely, amely különböző szisztémákat, taktikákat kínál lakosainak. Más tanulmányokban, például Bányai Borbála és Légmán Anna *A Kádár-rendszerrel semmi bajom* című írásában, szűkségtelenül ismétlődnek ugyanazok a megállapítások, életrajzi adatok, amelyek az olvasó érdeklődését jelentős mértékben csökkentik.

Kovács Éva a Módszertani mellékletben ismerteti az interjúkészítés mikéntjét. Hangsúlyozza annak a fontosságát, hogy az interjúalany minden esetben legyen tisztában a kutatás tárgyával. Kiemeli, hogy a nyitókérdés egyfajta irányultságot kell, hogy adjon az elbeszélésnek.¹³ Nem pusztán a kérdezett élettörténetének elmesélése a cél, irányított kérdés nélkül ugyanis az alany nem tudja megalkotni saját „vezérfonalát” (336). Pulay Gergő *Nekem az egy munkaköröm vót* című, egykori kádereket vizsgáló tanulmányában a következő olvasható: „Kiss esetében a megmutatkozás igénye és a mesélőkedv az interjú elkészítésének egész folyamata során összefonódott a bizalmatlansággal, a hárító gesztusokkal, az esetleges számonkéréstől való félelemmel. [...] Miután bemutatkozásunk során azt

¹² Takács 2009.

¹³ „A Kádár-korszak emlékezetét kutatjuk különböző csoportok körében. Így jutottunk el Önhöz is. Arra kérem, hogy mesélje el élettörténetét.” (336.)

mondtuk, hogy kutatásunk a kolónia életére, mindennapjaira vonatkozik, ezt az információt szembeállította a saját személyére irányuló érdeklődéssel.” (269.) Bizonyos szempontból helyes, más szempontból azonban nem biztos, hogy szerencsés tehát ennyire direkt módon irányítani a kérdezetteket, mert befolyásoló tényezőként jelenhet meg az elvárás, miszerint a Kádár-korszak tükrében kell magukról mesélniük. Bár az interjúalanyok néhány esetben figyelmen kívül hagyták ezt az információt, mások elbeszélését valóban manipulálja a kérdezők elvárásának való megfelelni akarás. Kovai Cecília konkrétan leírja a cigánysággal kapcsolatban, hogy „azok az emberek, akiket e kategória össze akarja gyűjteni, örökké ki-be járkálnak annak határain, és éppen a határok folytonos változása ad nekik lehetőséget erre” (175). Tehát, ha nem egy adott etnikum tagjaként szólal meg az interjúalany, nem az identitás egy konkrét aspektusára kérdez rá a kutató, jóval színesebbé válhat az elmesélt élettörténet. A kiválasztás mozzanata befolyásoló tényező. Gazdagabb az emléktanyag, amennyiben nem egy bizonyos közeg tagjaként szólal meg a beszélgetőpartner, ilyen esetekben ugyanis az entitások akarva-akaratlan figyelembe veszik az idegen a csoportról alkotott elképzeléseit, és igyekeznek megfelelni a kimondott vagy kimondatlan elvárásoknak.

A többi módszertani szemponttal – miszerint a beszélgetések idején az alany számára legmegfelelőbb helyszínen kell tartózkodni; az elbeszélést megszakítás nélkül kell rögzíteni; a főnarratíva lezárása után feltett irányított kérdéseket a szó szerinti jegyzetek alapján szabad föltenni; egy-egy fontosnak tűnő részlet kifejtésénél a kutatók ne ragadják ki kontextusukból az élményeket; az eldöntendő kérdésektől tartózkodni kell; az adatok pontosítására használt konkretizáló kérdések feltételére, a kérdőívek használatára, a fényképek kommentálására a főnarratíva és az irányított kérdések után kerüljön sor – maximálisan egyet lehet érteni. Az is örömteli, hogy jelzésekkel ellátva, fonetikusán gépelték le, és tárták az olvasók elé az interjúrészleteket.

A felsorolt problémák ellenére a *Tükörszilánkok az ezredforduló óta* megjelent egyik legfontosabb társadalomtudományi munkának tekinthető. Elgondolkodásra készíti az emlékezet kutatásával foglalkozó szakembereket, és új kérdéseket, kutatás-módszertani dilemmákat vet fel. A felmerülő kritikákra, a tartalmi és módszertani részekre vonatkozó megállapításokra azonban nem lehet pontos válaszokat adni. Ahogyan az emlékezetkonstrukciók, úgy a vélemények is változnak, politikai beállítottságtól, kutatási területtől, kíváncsiságtól, „hovatartozástól” függően, arra vonatkozóan, hogy mit, miként és miért kellene vizsgálni. A kutatás ilyen értelemben sosem lehet pontos, vagy teljes mértékben megalapozott, hiszen, mint ahogyan az már a jelen írásban is említésre került, az emlékezet konstrukció, minden szinten. Annak a jelentőségét érdemes felmérni tehát, hogy a kötet új értelmet ad mindannak, amit magunk mögött hagytunk, és mindannak, ami a jelenben magunkról elmondható. Murai András, a Vásárhelyi Mária nevével fémjelzett *Csalóka emlékezet. A 20. század történelme a magyar közgondolkodásban* című munkájával való összehasonlító elemzésében következőképpen sommázza meglátásait a kötetéről: „Az elemzéseket olvasva [...] kiderül, hogy többről van

szó, mint egyéni vélemények és élettörténeti konstrukciók soráról. Bár a Kádár-korszaknak, vállaltan, csak mozaikjai villannak fel, láthatjuk, hogy az elmúlt rendszer által kikényszerített identitáskonstrukciók tovább élnek a mai társadalmi viszonyok között is – ennek felmutatásában áll a *Tükörszilánkok* jelentősége.”¹⁴ A darabokra hullott tükör szilánkjaiiban megláthatjuk a valóság néhány, néhol elhomályosult, máshol élesen kirajzolódó részletét. Akár mindig más részletét, ugyanabban a szilánkban. A sok ezer lehullt, összetaposott, vak darabot összeragasztani felesleges, lehetetlen teljességre törekedve összeilleszteni a „nagy egészet”. Mert soha nem is volt, és nem is lesz egy igazság, egyetlen tükör.

Debreceni Boglárka

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Aknai Katalin – Rényi András (vál.) 2003: *Gyönyörű ez a mai nap. A nyolcvanas és a kilencvenes évek magyar művészete. Történet és elmélet.* Budapest.
- András Edit 2009: *Kulturális átöltözés – Művészet a szocializmus romjain.* Budapest.
- Assmann, Jan 1999: *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban.* Budapest.
- Baczko, Bronislaw 1984: *Les imaginaires sociaux. Mémoires et espoirs collectifs.* Paris.
- Dombrádi Krisztián 2004: *Rendszer és politika. A rendszerváltás utáni politikai nyilvánosság szociológiaelméletéről.* Budapest.
- Esterházy Péter 2002: *Javított kiadás. Melléklet a Harmonia caelestishez.* Budapest.
- Gervai András 2008: Ex libris. *Élet és Irodalom* (52.) 42.
http://www.es.hu/gervai_andras;ex_libris;2008-11-03.html (Utolsó letöltés: 2011. október 15.)
- Gervai András 2010: *Fedőneve: „szocializmus”. Művészek, ügynökök, titkosszolgák.* Budapest.
- György Péter 2005: *Kádár köpönyege.* Budapest.
- György Péter 2011: *Apám helyett.* Budapest.
- Halbwachs, Maurice 2000: A kollektív emlékezet. In: Felkai Gábor – Némedi Dénes – Somlai Péter (szerk.): *Szociológiai irányzatok a XX. század elejéig. Olvasókönyv a szociológia történetéhez.* Budapest, 403–432.
- Horváth Sándor 2009: *Kádár gyermekei. Ifjúsági lázadás a hatvanas években.* Budapest.
- Kisantal Tamás – Menyhért Anna (szerk.) 2005: *Művészet és hatalom. A Kádár-korszak művészete.* Budapest.
- Knoll, Hans (összeáll.) 2002: *A második nyilvánosság. XX. századi magyar művészet.* Budapest.
- Kovács Éva 2006: A bárány, a bálna és a baba. A társadalmi emlékezet fatal errorjai. In: Czoch Gábor – Fedinec Csilla (szerk.): *Az emlékezet konstrukciói. Példák a 19–20. századi magyar és közép-európai történelemből.* Budapest, 19–34.

¹⁴ Murai 2008.

- Lévi-Strauss, Claude 2003: *Szomorú trópusok*. Budapest.
- Moldova György 2006: *Kádár János I–II*. Budapest.
- Murai András 2008: A kortárs emlékezet alakzatai. Két könyvről: Vásárhelyi Mária: Csálóka emlékezet. A 20. század történelme a magyar közgondolkodásban; Kovács Éva (szerk.): Tükörszilánkok. Kádár-korszakok a személyes emlékezetben. *Médiakutató* (9.) 3. 141–145. http://www.mediakutato.hu/cikk/2008_03_osz/10_kortars_emlekezet (Utolsó letöltés: 2011. október 15.)
- Rainer M. János 2003: *Múlt századi hétköznapok. Tanulmányok a Kádár-rendszer kialakulásának időszakáról*. Budapest.
- Robin, Règine 2004: A történelem és fantomjai. Relations-interjú. *Lettre* (14.) 54. http://epa.niif.hu/00000/00012/00038/regine_robin.htm (Utolsó letöltés: 2011. október 15.)
- Spiró György 2010: *Tavaszi tárlat*. Budapest.
- Takács Tibor 2009: Szilánkok által homályosan. *Betekintő* (3.) 2. http://www.betekinto.hu/2009_2_takacs (Utolsó letöltés: 2011. október 15.)
- Tengelyi László 1998: *Élettörténet és sorsesemény*. Budapest.
- Valuch Tibor 2001: *Magyarország társadalomtörténete a XX. század második felében*. Budapest.
- Valuch Tibor 2005: *A lódentől a miniszoknyáig. A XX. század második felének magyarországi öltözködéstörténete*. Budapest.
- Valuch Tibor 2006: *Hétköznapi élet Kádár János korában*. Budapest.